

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Mətn daxili semantik proqressiya

Textual semantic progression

Aygün Rüstəmli

Bakı Slavyan Universitetinin Alman, filologiyası kafedrasının dissertantı, Azərbaycan, e-mail: an.rustemli@gmail.com

Xülasə

Mətn bir linqvistik vahid kimi fikrin bitkinliyini bildirən mürəkkəb sintaktik bütövlükdür. Bütöv dedikdə, onun müxtəlif sayda komponentlərdən, onu təşkil edən cümlələrdən ibarət olması nəzərdə tutulur. Mətnin komponentləri sayılan cümlələr öz düzülüşü ilə həm ümumi mətn semantikasına, həm də strukturuna xidmət etməlidir. Mətnin öz kommunikativ funksiyasını yerinə yetirməsi üçün onu təşkil edən komponentlərin arasında qarşılıqlı bağlılığın olması mütləqdir. Çünki nisbi bitkinlik bildirən cümlələr mətn çərçivəsinə daxil olduqda digər cümlələrlə qarşılıqlı əlaqə yaradaraq ümumi bir mətn semantikasına, makrotemaya, eyni zamanda mikrotemaya qulluq edir. Komponentlər arasındakı bu əlaqə tiplərini araşdıraraq onları iki cür təsnif etmək olar: cümlələr arasında koheziya əlaqəsi və koherensiya əlaqəsi. Digər bir dillə desək məna və struktur əlaqə. Mətnin sintaktik strukturu və ya forması koheziya əlaqəsi kimi, semantik bağlılığı isə koheziya vasitələri ilə gerçəkləşən koherent əlaqə kimi müəyyənəşdirilir.

Mətnə bir-birini izləyən cümlələr arasında məntiqi-semantik əlaqə vasitəsilə ortaya çıxan, daxili mətn bağlılığını təmin edən koherensiya əlaqələri dilçilikdə semantik proqressiya kimi də tanınır. Bu termini ilk dəfə N.R.Wolf (2001/2002) irəli sürmüşdür.

Mann/Thompson (1986, 77-80) semantik proqressiyanı tədqiq edərək onun əsas növləri haqqında müddəalarını işləyib hazırlamışlar. Dilçilərin araşdırmalarına görə semantik proqressiyada koherensiyanın ifadə olunması üçün bir sıra qeyri-dil elementləri vacibdir. Tədqiqatda bağlayıcı vasitələrlə müəyyən edilən cümlələr arasındakı koherensiya əlaqələri və yaxud semantik proqressiya təsnif olunur.

Açar sözlər: mətn, koherensiya, semantik proqressiya, Mann/Thompson təsnifatı, semantik əlaqə növləri

Citation/Atıf: RÜSTƏMLİ, A. (2022). Mətn daxili semantik proqressiya. *International Journal of Language and Awareness*. 1(2), 39-47. DOI: 10.33390/ijla.1887

Corresponding Author/ Sorumlu Yazar:
Aygün Rüstəmli
E-mail: an.rustemli@gmail.com

Bu çalışma, Creative Commons Atıf 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Abstract

A text is a complex syntactic whole that expresses the exhaustion of thought as a linguistic unit. As a whole, it is supposed to consist of a large number of components and sentences which make it up. Sentences that are components of the text should serve both the general semantics and the structure of the text. The text must have interrelationships between its components in order to perform its communicative function. So sentences that express relative exhaustion serve a common text semantics, macrothemes, as well as microthemes by interacting with other sentences entering the text. By examining these types of connections between components, they can be classified in two ways: cohesive relationship and coherence relationship between sentences. In other words, meaning and structural connection. The syntactic structure and form of the text are defined as a cohesive connection, and the semantic connection is defined as a coherent connection realized by cohesive means.

The coherence of the sentences that follows cohesion in the text through the logical-semantic connection ensuring the internal textual connection is also known as semantic progression in linguistics. The term was first coined by N.R. Wolf (2001/2002).

Mann / Thompson (1986) studied semantic progression and proposed provisions on its main types. According to the research of these linguists, a number of non-linguistic elements are important for the expression of coherence in semantic progression. The study classifies coherence relationships or semantic progression between conjunctions and identified sentences.

Keywords: text, coherence - semantic progression, Mann / Thompson classification, types of semantic connections

GİRİŞ

Dilçilik sahəsi ierarxik əlaqə prinsipi əsasında formalaşan bir elm sahəsidir. Onun ən sadə vahidindən ən mürəkkəbinə kimi, hər biri özündən kiçik vahidlərin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mümkün olur. Belə ki, morfem fonemlərin, leksem morfemlərin, sintaqma leksemələrin, cümlə sintaqmalarının yanaşı işlənərək məna və forma cəhətdən bir-biri ilə qarşılıqlı uyğunlaşmasından yaranır. Dilçiliyin XX əsrdə yaranmış istiqaməti olan mətn dilçiliyi inkişaf etdikcə mətn anlayışına diqqət daha da artmağa başladı. Yeni yaranmış istiqamətin əsas linqvistik vahidi və eyni zamanda obyektə sayılan mətn tarixən poetika, ritorika və teologiya kimi müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Mətn dilçiliyi sahəsində isə mətn ilk dəfə linqvistik vahid kimi araşdırılmağa başladı. Dilçiliyin bu yeni sahəsinin yaranması ilə cümlənin bitkinlik bildirməsi artıq nisbi xarakter daşımağa başlamışdı. Bitkinlik bildirən mürəkkəb sintaktik bütövlük kimi

mətn tədqiqatlarına cəlb olundu. Mətn termini XX əsrdən bəri fərqli aspektlərdən, müxtəlif baxışlardan ələnərək müasir dövrümüzdə mürəkkəb sintaktik bütöv, mikro-, makromətn, diskurs, sintaktik bütöv və.s. bu kimi adlarla təsnif olunur. Mətn dedikdə onu kommunikativ vahidə çevirən bütün xüsusiyyətlərin cəmi başa düşülür. (Vater, H. 1997, s.31)

Mətni təşkil edən komponentlər - indiyə kimi fikrin bitmişliyini bildirən, mətn anlayışının ərsəyə gəlməsi ilə artıq nisbiləşən cümlələrdir. İerarxik prinsip burada da özünü göstərərək bunu deməyə əsas verir ki, cümlə daxilində sintaqmaların məna və quruluş ardıcılığı olmadan, xaotik ardıcılığı mümkün olmadığı kimi, mətn daxilində də cümlələrin kortəbii işlənməsi mümkün deyildir. Mətnin komponentləri sayılan cümlələr öz düzülüşü ilə həm ümumi semantikaya, həm də formaya xidmət etməlidir. Mətn daxilində onu təşkil edən komponentlər arasında qarşılıqlı əlaqəsi mütləqdir ki, kommunikasiyaya xidmət edən

bir vahid - mətn - ərsəyə gəlsin. Çünki nisbi bitkinlik bildirən cümlələr mətn adlandırdığımız ümumi bir vahid çərçivəyə daxil olduqda digər cümlələrlə qarşılıqlı əlaqə yaradaraq ümumi bir mətn semantikasına, makrotemaya, eyni zamanda mikrotemaya qulluq edir. Daha böyük sintaktik vahid olan mətn, tərkibində olan komponentləri öz vahid semantikasi uğrunda həm quruluş, forma, həm də məna baxımından dəyişikliyə məruz qoyur. Dilçilər komponentlər arasında bu əlaqə tiplərini araşdıraraq onları müxtəlif cür təsnifata cəlb etmişlər.

Qarşılıqlı əlaqəlilik prinsipi

Mətn komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəlilik prinsipi dünya mətn dilçiliyində iki əsas istiqamətdə araşdırılır: cümlələr arasında koheziya əlaqəsi və koherensiya əlaqəsi.

Mətnin sintaktik strukturu və ya forması koheziya əlaqəsi kimi, semantik bağlılığı isə koheziya vasitələri ilə gerçəkləşən koherent əlaqə kimi müəyyənləşdirilir. Koherensiya terminini mətn yaradan məna əlaqəsi, mətnin semantik quruluşu kimi də izah etmək olar. Koheziya vasitələri mətnə koherent əlaqənin yaranmasında bilavasitə rol oynayır. Məsələn mikromətnə səbəb əlaqəli cümlələr toplanır və oxuyucu mətni qəbul edərkən koherent əlaqənin səbəb əlaqəsi olduğunu istifadə olunan hər hansı bir bağlayıcı vasitə ilə daha tez fərqi nə varır.

Yataq otaqlarımız yanaşı olduğuna görə hərdənbir pilləkəndə, ya da dəhlizdə rastlaşmasaydıq, yaqın, bir-birimizi heç tanımazdıq da. Çünki heç adamayovuşan deyildi və mən də beləsini görməmişdim. (H.Hesse. Seçilmiş əsərləri. Tərcümə. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, s.18)

Çünki – bağlayıcı vasitə olaraq səbəb budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan konnektordur. Dilçilikdə isə bu cür konnektorlar koheziya vasitəsi sayılır. Çünki bu vasitələrin köməyi ilə komponentlər bir-birinə bağlanır, mətnə struktur formalaşır, nəticədə isə koherensiya, yəni semantik bir dəyər ərsəyə gəlir.

Mətnyaradan bu iki anlayışın bir – birindən fərqləndirilməsi dilçilikdə müxtəlif araşdırmalara, müqayisəli tədqiqatlara gətirib çıxarmışdır. Koheziya və koherensiya anlayışları bir çox dilçiyə görə qarşılıqlı şəkildə bir-birini

tamamlayan vasitədir.

Amerika dilçisi, Vyana dilçilik məktəbinin tərtibatçılarından biri De Beaugrande və Avstriya dilçisi, Vyana universitetinin professoru Wolfgang Dresslerin 1981-ci ildə birgə yazdıqları “Mətn dilçiliyinə giriş” kitabında mətnin yeddi kriteriyasının vacibliyini, koheziya və koherensiya anlayışlarının isə bu kriteriyaların ən əsasında durduğunu qeyd etmişlər. (1981, s.3-5)

Alman dilçisi Klaus Brinker (1997, s.18) bu iki məfhum arasında müxtəlifliyin araşdırılmasını, fərqi irəli sürülməsini mənasız görürdü. Alman mətn dilçiliyində uzun müddət hər iki məfhum koherensiya adı altında ümumiləşdirilirdi. (Blüml 1992, s.46)

Hadumod Bussmann koherensiyayı öz “Dilçiliyin lüğəti” kitabında (1983) belə tərif etmişdir:

Mətn koherensiyası (Lat. Cohære “Qarşılıqlı bağlılıq”) bir-birini izləyən cümlələrin, fikirlərin sintaktik, semantik və praqmatik bağlılığıdır. Mətn koherensiyası həm sintaktik, həm də semantik-praqmatik ifadə vasitələrinə xas olan linqvistik anlayışdır.

Bussmann kimi Brinker də həmçinin (1985) koherensiya dedikdə mətn vahidləri arasında sintaktik əlaqə ilə yanaşı semantik-praqmatik bağlılığı əsas götürürdü. De Beaugrande və Wolfgang Dresslerdən fərqli olaraq adları çəkilən dilçilər koherensiya və koheziya terminləri, komponentlərarası qrammatik və məzmun bağlılığı arasında mühüm fərqi görmürdü.

İngilis dilçiləri Halliday/Hasan (1981) kimi bir çox dilçilər koheziya və koherensiya arasında bir fərqləndirmə aparmamışlar. Lakin Bussman və Brinkerdən fərqli olaraq öz tədqiqatlarında yalnız koheziya termininə yer vermiş və bu termin adı altında mətnin həm semantik, həm sintaktik əlaqələrini nəzərdə tutmuşdular. Halliday və Hasan üçün koheziya ilk növbədə mətnin məna bağlılığını təmin edən, mətni anlaşılacaq edən semantik anlayışdır. (Halliday/Hasan 1976,4)

Semantik progressiya

Mətnə bir-birini izləyən cümlələr arasında məntiqi-semantik əlaqə vasitəsilə ortaya çıxan,

daxili mətn bağlılığını təmin edən koherensiya əlaqələri dilçilikdə semantik progressiya da adlandırılır. Bu terminoloji məfhum ilk dəfə N.R.Wolf (2001/2002) tərəfindən Würzburg universitetində oxuduğu mühazirələrin birində irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli siması K.Abdulla (1999) mətn progressiyası haqqında belə bir təsnifatın müəllifidir.

“Mətnin progressiyası dedikdə əlaqəli mətnin elə bir ardıcıl, arasıkəsilməz hərəkəti nəzərdə tutulur ki, onun heç bir məqamında özündən əvvəlki sintaktik kəsiklərə ehtiyac qalmasın”. (s.248)

Semantik progressiya və yaxud koherensiyanın mətn daxilində mövcud olması üçün bağlayıcı vasitələr mütləq deyildir, bəzən, elə hallara da rast gəlmək olur ki, cümlələr arasında heç bir vasitə olmadan da oxucu və ya mətni qəbul edən mikro- və ya makromətn daxilindəki əlaqəni dərk etmiş olur. Van Dijk/Kintsch (1983, s.150) tərəfindən isə koherensiya əlaqələri, digər məfhumla ifadə etsək, semantik progressiya „lokal koherensiya“ kimi qəbul olunur.

Mətnə semantik progressiyayı başa düşmək üçün resipientə, eyni zamanda, mətnə işlənən müvafiq dünyəvi biliklər lazımdır. Semantik progressiya formal mətn bağlılığına da təsir göstərir və məntiqi-qneseoloji elementlərin iştirak etdiyi sintaktik mətn bağlılıq vasitələrindən yaranır.

Semantik progressiyanın təsnifatı

Mann/Thompsona görə (1986, s.77-80) semantik progressiyada koherensiyanın ifadə olunması üçün bir sıra qeyri-dil elementləri vacibdir, məs. presuppozisiya, implikatorlar və vasitəli danışq aktı. Mann/Thompson semantik progressiyanın əsas növləri haqqında müddəalar irəli sürmüşdülər. Tədqiqatda bağlayıcı vasitələrlə müəyyən edilən cümlələr arasındakı koherensiya əlaqələri və yaxud semantik progressiya aşağıdakı kimi təsnif olunur. Mann/Thompson və N.R.Wolf (1986) dilçilərinin xüsusi müddəalarına əsaslanaraq verilmiş təsnifatı gözdən keçirək:

- Semantik progressiya problemin həll ifadəsi kimi (*solutionhood*, problem © onun həlli)

mikromətn daxilində bir-birini izləyən cümlələrdə əvvəlki cümlə, və yaxud cümlələrlə ifadə olunmuş problemi daha sonra işlənən cümlələrdə onun müvafiq həlli ifadə olunur. Məsələn:

Ich habe Hunger. Ich gehe in die Mensa.

Mən acmışam. Mən yeməxanaya gedirəm.

Verilmiş cümlələrdə koherensiya əlaqəsi periferik səbəbdən olan bir problem və onun mərkəzi həllində öz əksini tapır. Bu semantik progressiyada vəziyyətlə bağlı yaranmış sual, ehtiyac və bu ehtiyacın ödənilməsini gərəkdirən situasiya və yaxud metod kimi başqa semantik əlaqələr də gələ bilər.

Əvvəlki cümlə təklidə heç bir səbəb əlaqəsini ifadə etmədiyi halda, daha sonrakı cümlə ilə tamamlanaraq normal səbəb-nəticə əlaqəsinə girmiş olurlar. Burada vacib olan leksik koheziya vasitələri (Hunger-Mensa), (aclıq-yeməxana) leksemləridir ki, hər iki komponenti vahid kontekstdə (Essen-yemək) birləşdirir. Və daha öncə qeyd edildiyi kimi, semantik progressiya bağlayıcı vasitələri mütləq şəkildə tələb etməyə də bilər, lakin işlənmə imkanlarını açıq saxlayır. Belə ki, bu iki komponent arasında *ona görə, ona görə də, bu səbəbdən* bağlayıcı vasitələrinin bərpası mümkündür.

- İzah edici fakt, hadisə © nəticə (*evidence*)

Semantik progressiyanın bu növündə əvvəl gələn komponent hadisənin açıqlamasını, səbəbini verir və nəticə funksiyasını daşıyan sonrakı komponentlə tamamlanır. Başqa sözlə desək koherensiya izah edən faktdan nəticəyə doğru addımlayır.

Sie machen wieder eine Party im Haus nebenan. Ich konnte keinen Parkplatz finden.

Yaxınlıqdakı evdə onlar yenə qonaqlıq keçirirlər. Mən məşını saxlamağa yer tapa bilmədim.

İkinci komponentdə *keinen Platz mehr finden* (məşını saxlamağa yer tapmaması) nəticədə yaranmış problemdir və bu problemin səbəbini birinci komponentdə işlənmiş *nebenan eine Party machen* (yaxınlıqda qonaqlıq keçirilməsi) məlumatı izah edir. Bu situasiyada koherensiyanın anlaşılması resipientin gündəlik həyat məntiqinə dayanaraq baş tutur. Ortaya

çıxan semantik əlaqə isə bu ola bilər: Yaxınlıqda qonaqlıq edilsə, qonaqlar maşınla gəliblər və ərazidə maşın saxlanması üçün yer yoxdur.

Bu semantik proqressiya ardıcılıq əlaqəsi ilə oxşarlıq təşkil edir.

- Təsnifatın növbəti kateqoriyası səbəb-nəticə əlaqəsi ilə üst-üstə düşsə də,

dilçilər Mann/Thompson "Rechtfertigung" adı ilə (*justification*) semantik proqressiyanın daha bir əlaqə növünü ayırmağı üstün tutmuşlar.

Növbəti komponentdə və ya komponentlərdə baş vermiş hadisəyə əvvəlki komponentdə səbəb göstərilərək, fakta haqq qazandırılır. Bu o deməkdir ki, bu zaman dil istifadəsində məqsəd xəbərdarlıq-hərəkət olur. Məsələn:

Ich bin Hauptkommissar Derrick. Sie sind verhaftet.

Mən baş komisar Derrickəm. Siz həbs olunursuz.

Mikromətdə verilmiş "Hauptkommissar" (baş komisar) və "verhaftet" (həbs olunmaq) leksemləri izotopiya yaradaraq ümumi semantikaya qulluq edirlər. Növbəti cümlədəki hadisənin baş verməsi üçün əvvəl işlənmiş cümlədə başlanğıc qoyulur və hadisənin bir növ səbəbini izah etmiş olur. Bu mikromətn komponentləri arasında heç bir bağlayıcı vasitə yoxdur, amma *nun also* (ona görə də, beləliklə, və) və b. bağlayıcıları və yaxud əlaqələndirici vasitələri bərpa etmək mümkündür.

- Mann/Thompson növbəti olaraq motivasiya (*motivation*) adı altında belə bir əlaqə növü ümumiləşdirmişlər.

Sonra gələn komponent və ya komponentlər əvvəlki cümlədə verilmiş fikrə motivasiya, ruh vermək, verilmiş məsləhəti gücləndirmək məqsədilə işlənir. Bu zaman semantika nəticə, səbəb və ya informasiya yönümlü olur. Məsələn:

Treiben Sie Sport. Sie werden voll Energie sein.

İdmanla məşqul olun. Siz enerji dolu olacaqsınız.

Burada da "Sport treiben" (idman etmək) və "voll Energie sein" ümumi sağlamlıq klassemələri və komponentlər bir-birilə şərt (*wenn - dann*) əlaqəsindədir. Bu mikromətdə komponentlər arasında bərpa oluna bilər əgər bağlayıcısı semantik proqressiyanın şərt yönümlü olmasının sübutudur. Bağlayıcı vasitənin işlənməsində

isə cümlə ardıcılığının rolu böyükdür. Verilən nümunədə cümlə ardıcılığı əksinə olsaydı, komponentlər birmənalı şəkildə *wenn* - əgər şərt bildirən bağlayıcı ilə bir-birlərinə bağlanardılar.

- Fakt, hərəkət © əsaslandırma (*reason*)

əlaqəsinə görə koherensiyanın və ya semantik proqressiyanın daha bir növü müəyyənləşdirilir. Bu zaman mikromətnin proqressiyanın növbəti cümlələr sayəsində məlum olur, yəni ikinci və yaxud sonrakı komponentdə verilən informasiya mikromətnin informativliyində əsas rol oynayır. (Pörings/Schmitz 2003, s.209)

Ich gehe in den Wald. Der Spaziergang ins Grüne ist gesund.

Mən meşəyə gedirəm. Yaşılıqda gəzinti sağlamlıqdır.

Bu mikromətn daxilində verilmiş birinci komponent *in den Wald gehen* (*meşəyə getmək*) ilə mətnin semantikasi, koherensiyanı naməlum qalır, lakin daha sonrakı komponentdə hərəkətin əsaslandırılmasını ifadə edən *Spaziergang ins Grüne ist gesund* (*Yaşılıqda gəzinti sağlamlıqdır*) ifadəsi ilə mikromətnin anlatmaq istədiyi fikir anlaşılır. Və bu misalda *gehen - Spaziergang, getmək-gəzinti ifadələri* eyni semantikaya məxsus olan hiporonimlər koheziv vasitələridir ki, iki komponenti bir-birinə qarşılıqlı şəkildə bağlayır.

- Koherensiyanın Mann/Thompsona görə növbəti əlaqə tipi ardıcılıqdır (*sequence*). Bu əlaqə tipinin köməyi ilə bir mikromətn daxilində eyni tema komponentlər arasında müxtəlif zaman ardıcılıqlı hərəkətlər şəklində verilir. Mətnin temasının komponentlərdə zaman ardıcılığı şəklində verilməsi təsnifatı Azərbaycan dilçiliyində də rast gəlinəndir. Verilmiş fikri belə bir misalda nəzərdən keçirək:

Gestern ging ich in den Hörsaal. Ich suchte mir einen schönen Platz ganz vorne. Dort setzte ich mich hin.

Dünən mən dinləmə zalına getmişdim. Özümə lap qabaqda yaxşı bir yer axtardım. Orda əyləşdim.

Göründüyü kimi hadisənin baş verməsi hər komponentdə ardıcılıq əlaqəsi prinsipi əsasında verilmişdir. Belə semantik proqressiyaya, adətən, nəsr nümunələrində rast gəlinir.

- Daha bir semantik əlaqə növünü konkretləşmə adlandırmaq olar. Bu bağlılıq əsasında qurulan mikromətnlərdə əvvəlki komponent sonra gələn

cümlə, və ya cümlələr ilə daha ətraflı izah olunur, daha dəqiq desək, konkretləşdirilir. (von Polenz, 1988, s.272)

Bu zaman sonrakı cümlədə əvvəlki cümlənin hansısa bir elementinə aid detallı informasiya verilir. (Pörings/Schmitz 2003,208)

Mann/Thompson tədqiqatlarına görə isə (1986, s.63-65) bu semantik proqressiya, ümumilikdə, təsvir məqsədli mətnlərdə rast gəlinir və sonrakı komponentlər vasitəsilə əvvəl verilmiş situasiyaya əlavə məlumat təqdim olunur. Qonşu komponentlər arasında adı çəkilən əlaqə aşağıdakı formalarda ola bilər:

- Bütöv – hissə (whole - part). Semantik proqressiyanı yaradan bu tip əlaqə növünə misal gətirək:

Die Uni Würzburg ist hervorragend. Die deutsche Sprachwissenschaft ist dort spitze.

Würzburg universiteti möhtəşəmdir. Alman dilçiliyi orda zirvədədir.

İkinci komponentdə verilmiş semantika birinci komponentdəki bütövün bir hissəsini təşkil edir.

- Ümumi bir proses/hadisənin addımbaaddım açıqlaması (*process - step*) növbəti

bir semantik əlaqə növüdür.

Wir wollen Kuchen backen. Ich hole zuerst Milch und Eier.

Biz piroq bişirmək istəyirik. Mən ilk olaraq süd və yumurta gətirirəm.

Birinci cümlədə verilmiş məlumat növbəti cümlədə tək-tək etaplarla aydınlaşdırılır və burada koheziya hiperonim əlaqəli sememlərlə (*Kuchen zu backen und Milch und Eier*) ifadə olunub.

- Əşya/Şəxs – xüsusiyyət (*object - attribute*) növbəti koherensiya əlaqəsi kimi müəyyənləşdirilir.

Ich bin Offizier Jordan. Ich bin 1952 geboren und habe 1970 die Polizistenschule besucht.

Mən zabıt Jordanam. Mən 1952-ci ildə anadan olmuşam və 1970-ci ildə polis məktəbinə getmişəm.

Birinci komponentdə verilmiş hər hansı əşya və ya şəxs növbəti komponentlərdə xüsusiyyətlər

və ya ona məxsus faktlar şəklində açıqlanır. Mikromətn daxilində bu əlaqə əsasında birləşən cümlələr arasında alman dilinin *übrigens* və ya *und zwar* bağlayıcılarının işlənməsi mümkündür. Azərbaycan dilində isə bu hal üçün zəruri olan bağlayıcılar, aydınlaşdırma əlaqəli bağlayıcılar olardı.

- Məlumatın yenidən, lakin başqa formada verilməsi də semantik proqressiyanın,

koherensiyanın ifadə forması kimi müəyyənləşdirilir. Propozisiyanın aydınlaşması üçün alternativ ifadə üsulu rolunu oynayan növbəti cümlələr əvvəlki cümlədə verilmiş məlumatı daha genişləndirilmiş, konkretləşdirilmiş formada resipientə/oxucuya çatdırır. Bu mənada koherensiyanın bu formasına məzmun cəhətdən yenidən üzə çıxan məlumatın ifadə olunması zərurətində müraciət olunur. Bu zaman əvvəlki cümlədən istinad olunan hər hansı söz və yaxud ifadə növbəti cümlədə ya sinonim kimi, ya da semantik dəyişikliyə uğrayaraq öz əksini tapır. İlk cümlədə verilmiş informasiya sonra gələn cümlələrdə yenilənmiş şəkildə təsvir olunur. Bu zaman ilkin və sonrakı məlumat eyni propozisiyaya qulluq edir, sadəcə dilin ifadəliliyini artırır. (Gülich/Kotschi 1987:33. Vgl. „Reformulierung“ als „paraphrasierend, präzisierend oder korrigierend Äußerungen“ bei Schreiber 1999:226)

Er hat mich geschlagen. Ich wurde wirklich von ihm geprügelt.

O məni döydü. Mən həqiqətən onun tərəfindən çırpıldım.

Bu mikromətn komponentlərində leksik koheziya *schlagen (döymək) –prügeln* (çırpmaq) leksemləri vasitəsilə ifadə olunub. Eyni situasiyaya qulluq edən hər iki leksem bir-birinin tam sinonimi olmasa da, kontekstdə sinonim olaraq işlənməmişdir. Növbəti leksem özündə daha konkretləşdirilmiş informasiya daşdığı üçün ardıcıl işlənen komponentlərdə informativlik daha yüksək olur. (Erben 1980, s.76)

- Əsas fakt © nəticə (*circumstance*)

Mikromətni təşkil edən ilk cümlə özündə müəyyən situasiyanı, hadisəni və yaxud kontekstin əsas ideyasını daşıyır. Növbəti cümlələrin ifadə etdiyi məna yüklü birinci

cümləyə bir növ əlavə qeyd kimi işlənir. Z.B. *Ich bin in Norwegen per Anhalter gefahren. Kaum jemand hat mich mitgenommen.*

Bu kiçik mətn nümunəsində *per Anhalter fahren* – *mitnehmen* leksik koheziya nümunələrini görə bilərik. Və işlənmiş növbəti cümlə ilk cümlədəki əsas fikrə bir açıqlama məzmunu daşıyır.

- Səbəb ⊗ nəticə (*cause*) əlaqəli semantik proqressiya. Mikromətn daxilində baş vermiş situasiyanın səbəbi ilkin cümlədə ifadə olunur.

Es gab letzte Woche einen großen Erdrutsch. Die Leute haben keine Elektrizität mehr.

Ötən həftə böyük torpaq sürüşməsi olub. İnsanların elektriki kəsilib.

Cümlədə işlənən *Erdrutsch – keine Elektrizität mehr* ifadələri bədbəxtliyi ifadə edən klassemlərdir. Birinci komponentdə ötən həftə torpaq sürüşməsinin olduğunu, ikinci komponentdə isə *sakinlərin elektriksiz qaldığı* ifadə olunub. Beləliklə, cümlələr arasındakı əlaqənin səbəb - nəticə olaraq ardıcılığı nadir hallarda əksinə inkişaf edə də bilir. Dialoqdan bir parçaya nəzər salsaq:

Bring mal ein bisschen Pulver mit. Ich hab nämlich zu wenig Pulver.

Özünə biraz istiot gətir. Məndə çox az qalıb.

Bu misalda ikinci komponentdə səbəb (istiotun az olması), birinci komponentdə nəticə (bununla bağlı olaraq *bir az daha istiotun istənilməsi*) verilərək əlaqə istiqaməti əksinə formadadır.

- Mann/Thompson təsnifatına görə növbəti əlaqə növü təsdiq-ziddiyətdir (concession).

Bu koherensiya əlaqəsində ilk komponent müəyyən bir faktı ifadə edir, ikinci komponent isə birincidə ifadə olunan fakta əks olan bir fikir irəli sürür. İkinci komponent/lər vasitəsilə təsdiqini tapan bir hadisəyə zidd məlumat verilir. Bununla da hər iki komponent, hər iki gerçəklik arasında ziddiyyət yaranır. Misala diqqət yetirək:

Meine Lateinprüfung ist schon lange her. Ich beherrsche die grammatische Terminologie immer noch.

Mənim latın dili imtahanımdan çox vaxt keçib. Mən qrammatik terminologiyayı hələ də xatırlayıram.

Mikromətdə işlənmiş hər iki komponentin daxilində olan zaman zərfləri *schon lange her* (çoxdan) və *immer noch* (hələ də) öz-özlüyündə kontrastiv məna daşıyır. Bu nümunədə mikromətn daxilində işlənmiş komponentlər arasında güzəşt əlaqəli *trotzdem* (*hərçənd, buna baxmayaraq*) bağlayıcısından istifadə etməklə semantik proqressiyaya aydınlıq gəlmiş olar. (Polenz 1988, s.271)

Yəni:

Meine Lateinprüfung ist schon lange her, trotzdem beherrsche ich die grammatische Terminologie immer noch.

Hərçənd mənim latın dili imtahanımdan çox vaxt keçib, mən qrammatik terminologiyayı hələ də xatırlayıram.

- Baza biliklər (*background*)

Birinci komponentdə ifadə olunmuş fakt növbəti komponentdə dünyəvi biliklərə əsaslanaraq ətraflı izah olunur.

In diesem Jahr wird Goethes 250. Geburtstag gefeiert. Er ist der größte deutsche Dichter.

Bu il Qötenin 250-ci doğum günü qeyd edilir. O böyük alman şairidir.

Komponentlərdə istifadə olunan *Goethe (Qöte) – der größte Dichter* (böyük şair) klassemləri dünyəvi bilik bazasına əsaslanaraq komponentləri bir-birilə bağlayır. Bu zaman ikinci cümlə birincinin yalnız anlaşılması üçün deyil, həmçinin onun daha ətraflı, daha informativ olmasına xidmət edir.

- Təzad əlaqəli semantik proqressiya (*antithesis, These - Antithese*).

Koherensiyanın bu əlaqə tipində ilk komponent vasitəsilə ifadə olunan informasiyanın növbəti komponent/lərdə əksi iddia olunur, bir növ təzad irəli sürülür.

Das Buch behauptet, dass es alle Bäume in Indiana beschrieben. Es gibt keine Eiche in diesem Buch.

Kitab iddia edir ki, İndianadakı bütün ağaclar təsvir olunub. Bu kitabda palıd yoxdur.

Belə əlaqə formasında komponentlər daxilində kontrastiv bağlayıcıların iştirakı (məsələn, *zwar – aber* (çünki, amma)) heç bir semantik proqressiya

olmadan da hökm-təzad əlaqəsindən xəbər verir. Koherensiyanın bu əlaqəsi öncə verilən təsdiq-ziddiyyət əlaqə formasından daha aydın seçilən olması ilə fərqlənir.

- Alternativlər (hər hansı ba.qa eine Möglichkeit – andere Möglichkeit)

Koherensiya əlaqələrinin davamı olaraq alternativ əlaqə tipinə Mann/Thompson (1986) tədqiqatında rast gəlinir. Növbəti komponentlər birinci komponentə alternativ olaraq istifadə olunur. Bu onu deməyə əsas verir ki, paralel işlənən cümlələr eyni situasiyaya fərqli imkanlar irəli sürür, beləcə bir-birinə qarşı qoyulur. Məsələn:

Nimmst du oft Vitamine, oder isst du lieber Obst und Gemüse.

Oder:

Gehst du ans Land oder bleibst du auf See. Das ist eben gar nicht ohne weiteres durchzuführen.

Birinci nümunədə komponentlərdə ifadə olunan meyvə-tərəvəz və vitaminlər arasında, ikinci nümunədə kənd və dəniz arasında seçim irəli sürülərək alternativlik yaradır. İstifadə olunan *oder* bağlayıcısı mikromətn daxilində hansı koherensiya əlaqəsinin istifadə olunduğu haqqında semantikasız da xəbər verir.

Həç bir bağlayıcının işlənmədiyi halda belə *oder*, *das heisst* bağlayıcılarının bərpası mümkündür. (von Polenz 1988, s.270)

Semantik proqressiya adlanan dil anlayışına bir çox yöndən xarakteristika verilə bilər. Semantik proqressiyada əsasən hadisələrin bağlılıq istiqaməti düzünədir. Təzad xarakterli komponentlər burada istisna təşkil edir, belə ki, bu zaman əks istiqamət öncəlik təşkil edir. Növbəti cümlələrdəki yeni informasiya köhnə informasiyanın verildiyi əvvəlki cümləni bir növ təkrar edir. Burada söhbət Mann/Thompsonun irəli sürdüyü kimi yalnız qeyri dil vasitələrindən deyil, həmçinin sintaktik mətn əlaqəsi olan koheziya vasitələrindən və onların yaratdığı semantik mətn əlaqəsi – koherensiyadan gedir. Semantik proqressiyanın formalaşması üçün bağlılıq yaradan vasitələr, bağlayıcılar çox vacib rol oynayır. Mətn sintaksisində komponentlərin bir-birilə əlaqələnməsində köməkçi vasitələr

xüsusi bağlılıq yaradan elementlərdir. Bu elementlər vasitəsilə mətn semantikasına daha aydın nəzərə çarpır və qarşılıqlı əlaqəli mətn proqressiyası baş tutmuş olur.

Nəticə və dəyərləndirmə

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, semantik proqressiya mətn komponentlərinin qarşılıqlı koheziv əlaqəsindən yaranır. Belə bir mülahizə isə bir daha sübut etmiş olur ki, mətn adlandırdığımız sintaktik bütöv forma və semantikanın, koheziya və koherensiyanın qarşılıqlı əlaqəsindən ərsəyə gəlir. Hər hansı birinin çatışmadığı təqdirdə dilçilikdə nə linqvistik vahid olan mətndən, nə də mətnin ilkin funksiyası olan kommunikativlikdən söhbət gedə bilməz. Mətn daxili əlaqələr bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olaraq bir-birini şərtləndirir. İzahı verilən Mann/Thompson tədqiqatına görə mətn daxilində komponentlər arasında müxtəlif semantik bağlılıqlar mümkündür və bu təsnifata nəzər salaraq bir daha aydın gördük ki, bir çox hallarda semantik proqressiyanın, digər bir terminlə desək koherensiyanın varlığı üçün koheziya vasitələri bir şərt rolunu oynayır. Bu qarşılıqlı bağlılıq son dövrlərin ən çox araşdırılan mövzusu olmaqda qalır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. ABDULLAYEV, K.M. (1998) Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı, 282 s.
2. BLÜML, Karl, (1992), *Textgrammatik für die Schule. Zu einem umstrittenen Kapitel der neuen Deutschlehrpläne*, Österreichischer Bundesverlag, Wien
3. BRINKER, Klaus, (1985) *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden*, Erich Schmidt Verlag, Berlin
4. BUSSMANN, Hadumod (1983) *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 1. Aufl. Stuttgart, Kröners Taschenausgabe 452
5. DE BEAUGRANDE, R./DRESSLER, W. (1981) *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen, Niemeyer
6. ERBEN, Johannes (1980) *Deutsche Grammatik. Ein Abriß*. 12. Aufl. München: Hueber
7. GÜLICH, E./KOTSCHI, Th. (1987) Satz, Text,

- sprachliche Handlung, Berlin, S.199-261
8. HALLIDAY, M./ HASAN, R. (1976) *Cohesion in English*, London, Longman
 9. HESSE, H. Seçilmiş əsərləri. Tərcümə edənlər: Hacıyev, V., Qurbanlı, Ç., Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 536 səh.
 10. LINKE, A./NUSSBAUMER, M. (1996) *Studienbuch Linguistik*. Tübingen, Niemeyer
 11. MANN, William C./THOMPSON, Sandra (1988) *Rhetorical structure theory. Toward a functional theory of text organization*, *Text* 8/3. S. 243-281
 12. POLENZ Peter von . de Gruyter (1988) *Deutsche Satzsemantik. Grundbegriffe des Zwischen-den-Zeilen-Lesens*, Berlin, 2. Auflage
 13. PÖRINGS, Ralf/SCHMITZ, Ulrich (2003), *Sprache und Sprachwissenschaft. Eine kognitivorientierte Einführung. 2., überarbeitete und aktualisierte Aufl.* Tübingen, (Narr-Studienbücher)
 14. VAN Dijk, T. A./KINTSCH, W. (1983) *Strategies of Discourse Comprehension*, New York, Academic Press
 15. VATER, Heinz (1997), *Determination im Deutschen und im Polnische*, S.215-229